

УДК 159.923

ДО ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

О.В.Москаленко*аспірант кафедри психології і педагогіки**Національного технічного університету України**«Київський політехнічний інститут»*

Стаття описує генезис поглядів науковців на ціннісно-смыслову сферу особистості. Розглядаються основні підходи до питання ціннісної сфери, як складової розвитку особистості.

Ключові слова: ціннісно-смыслова сфера особистості.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки значна увага приділяється ціннісній сфері, як одній із інтенцій гармонійного розвитку особистості. Але із розвитком суспільства, що обумовлене його трансформаціями політичного, економічного, культурного характеру, змінюються і погляди на цінності особистості. Щоб зорієнтуватися в цьому складному питанні необхідно розглянути його починаючи з витоків і спробувати систематизувати існуючі погляди, звести їх до спільного знаменника.

Розвиток і подальше домінування ринково-економічних відносин у суспільстві обумовлює зміну поглядів на ціннісно-смыслову сферу особистості і власне перебудову системи цінностей людини, що живе в даному суспільстві. Сфера цінностей відіграє провідну роль у процесі становлення і розвитку особистості, слугує певним “фільтром”, що повинен стримувати і відкидати все асоціальне, але, нажалі, в сучасному світі все більше ми можемо зустріти “неякісну роботу” ціннісної сфери окремих особистостей. Чому це відбувається і як зробити, щоб у світі було якомога більше високоморальних і відповідальних, насамперед перед собою, людей? Це питання набуває особливої гостроти у теперішній час – час змін і перебудови.

Ціннісна проблематика розглядалася дослідниками різних галузей суспільних наук. Їй присвячені праці багатьох філософів (Г.П.Вижлецов, П.І.Гнатенко, І.Габська, Н.В.Костенко, О.М.Панфілова, Є.А.Подольська, П.І.Смірнова), соціологів (І.П.Карпенко, Б.В.Новіков, М.В.Попович, К.Ю.Соловійов, В.І.Шинкарук, В.О.Ядов), педагогів (П.Підласистий, Г.Верич, В.Ялович) та психологів (К.Абульханова-Славська, М.І.Алексєєва, Н.І.Іванцев, В.Турбан, С.Д.Максименко). Цінності як феномен скриває за собою безодню дискусійних поглядів, які, з плином часу спростовуються або ж навпаки набувають більшої гостроти і багатозначності. Значна кількість

праць присвячених ціннісній проблематиці, може слугувати переконливим доказом того, що поставлене питання є і на сьогодні досить актуальним і відкритим.

Мета статті – розглянути питання розвитку поглядів науковців на ціннісну проблематику в процесі становлення психологічної науки.

Ціннісна проблематика своїм корінням сягає античної філософії. Звернення до древньої науки є невід’ємною складовою пошуку, оскільки, становлення психології як науки ділиться на кілька етапів [10], звідси і наше питання, тобто ціннісно-смыслова сфера, як актуальне і важливе в усі часи, набуває різного смислу і ставлення, протягом доісторичного і власне історичного етапів розвитку психологічної думки.

Вперше, питання цінностей виникло в дискусіях філософів як відповідь на роздуми Сократа про те, що являє собою благо. Ця думка стала центральним пунктом його філософії (вчення про основи моральної поведінки). Благо, за Сократом – це реалізована цінність, тобто користь (корисність). Арістотель, спираючись на вчення Сократа, вперше у книзі “Велика етика” використав термін “тіміа” (“те що цінується”), а згодом стоїки ввели власне поняття “цінність” (“аксія” – гідність), визначення якого приписують Діогену Лаєрському “...цінність – по-перше, властиве будь-якому благу налагодження узгодженого життя; по-друге, певне посередництво чи користь яка налагоджує життя відповідно до природи; по-третє, розмінна ціна товару” [16].

Зосередження уваги на питанні співвідношення внутрішніх та зовнішніх джерел походження етичних цінностей та норм ми також можемо спостерігати і у східній філософії. Центральними етичними категоріями на особистісному рівні в конфуціанстві є благопристойність та гуманність, як основні прояви чесноти.

На противагу попередньому ставленню до ціннісної проблематики, філософи епохи

науково-технічної революції поставилися досить критично до філософсько-релігійного вчення, які виводили ціннісні поняття в ранг ідеальних. Представники філософії Нового часу, намагаючись сформувати наукові основи знання, поставили під сумнів навіть можливість існування ціннісних категорій як таких. Так, Т. Гоббс для наукового визначення ціннісних понять використав соціально економічний аспект, розуміючи під цінністю людини її ціну, таким чином надав їй суб'єктивного характеру. Б.Спіноза взагалі називає ціннісні поняття “забобонами”, які заважають людині в досягненні свого щастя [11]. Підтримуючи думку Б.Спінози, І.Бентам також висловив утилітарне ставлення до етики і дав йому теоретичне обґрунтування.

Поворотним пунктом у розвитку проблеми цінностей стала філософія І.Канта, який прагнув надати етичним цінностям наукового значення. В своєму учінні він відмовився як від релігійного походження цінностей так і від матеріалістичного бачення більшості своїх попередників на дане питання. Цінності самі по собі не мають буття, у них є тільки значимість: вони є суттю вимоги, звернені до волі, цілі, поставленої перед нею [16]. За І.Кантом із моралі виникає ціль, яка сама по собі є “абсолютною цінністю” – особистість кожної людини.

Важливу роль у розвитку позитивних поглядів на ціннісно-сміслову сферу відіграв один із засновників медичної психології Р.Г.Лотце, який у 60-х роках 19 ст. розглянув цінності як категорію і сформулював вихідні положення теорії цінностей [14]. Він запропонував поняття «значимість», як критерій істини у пізнанні, за аналогією, поняття «цінність», як критерій етичного у поведінці. Наступник Р.Г.Лотце і його учень В.Віндельбанд розглядає цінності як норми, які створюють загальний план всіх функцій культури і основу кожного окремого здійснення цінності. Норми управляють не лише моральними діями, вони також лежать в основі теоретичної та естетичної діяльності. Цінність виступає як ціль сама по собі, до неї прагнуть заради неї самої, а не задля матеріальної вигоди. Цінність – це не реальність, а ідеал, носієм якого є трансцендентальний суб'єкт, тобто свідомість як джерело і основа всяких норм [14].

Таким чином, як ми бачимо, питання цінностей перебуває в центрі наукового пізнання, тривалий час привертає до себе увагу науковців різних філософських течій і змушує звертатися до нього.

Якщо розглядати історію розвитку ціннісної проблематики у суто психологічному ракурсі, то спробуємо охарактеризувати

підходи до питання, що нас цікавить, деяких психологічних напрямків та шкіл.

Відразу можна звернути увагу на те, що значний відрізок часу питання цінностей не мало місця в наукових вченнях деяких психологічних течій. Точніше, – значення цінностей у житті людини ігнорувалося. Це були психологічні школи, які досліджували периферичні механізми людської поведінки (психоаналіз, біхевіоризм, гештальт-психологія). Хоча, як пише М.СЯницький, навіть у психоаналізі З.Фрейда, де відкидається свідомість і рушійною силою діяльності людини визнаються неусвідомлені інстинктивні потяги “Ід”, можна виділити певну ціннісно-нормативну регуляцію поведінки. А саме, “Супер-его” можна інтерпретувати як місцезнаходження неусвідомлених, так і соціально обумовлених моральних настановлень, етичних цінностей та норм поведінки. А деякі дослідники (В.Е.Чудновський, Г.Г.Ділігенський) вважають, що джерело цінностей завуальовано взагалі в кожному з трьох елементів структури особистості З.Фрейда [16].

Широко розповсюдженими були теорії (особливо представники австрійської школи Х.Еренфельс, С.Вітасек, В.Бенуссі), які розглядали цінності, як суто суб'єктивний феномен і відхиляли навіть можливість існування абсолютних цінностей. Прикладом такого підходу є концепція Х.Еренфельса, за яким бажаність об'єкта визначає його цінність. Звідси ієрархія цінностей будується за принципом здатності об'єктів задовольняти або ж не задовольняти потреби особистості. Також цікавим є підхід А.Мейнонга, згідно якому цінність є відносною у двох смислах – поперше, оскільки вона є здібністю, по-друге, потрібен суб'єкт, який може переживати відчуття цінності. Спроби знайти абсолютну цінність предмета він пояснює як пошуки в предметі тієї властивості, яка будучи іманентно предмету, належати йому і тоді, коли суб'єкт відсутній. Отже за А.Мейнонгом “цінне те, що я ціную” [17]. Хоча згодом, через двадцять п'ять років, він зайняв “примирливе положення” по відношенню до абсолютизму і об'єктивізму в учінні про цінності.

В.Дільтей, засновник описової “ідеографічної” психології говорив, що дана наука повинна займатися розумінням, на основі властивих певній культурі цінностей, душевного життя індивіда в його цілісності і унікальності. На його думку, цінності культури “об'єктивуються” в психіці окремої людини. Так, за В.Дільтеєм життєва цінність через співвідношення з суб'єктом – це те, що ми використовуємо для досягнення відчуття задоволення. Осягнення цінностей і створення

нових цінностей складають сутність духовного життя і психічного розвитку.

Розвиток душевного життя відбувається за умови розвитку тіла і залежить від зв'язку з оточуючим світом – фізичним і духовним середовищем. Рушійною силою розвитку є відчуття і спонукання. Розвиток складається з окремих життєвих станів, із яких кожен стан прагне здобути і затримати свою життєву цінність, кожен вік характеризується направленистю на свої цінності. Отже розвиток заключається в переході від елементарних до більш високих цінностей [4]. Думки В.Дільтея про те, що кожному періоду життя властиві самостійні цінності, співзвучні з сучасними уявленнями про якісну своєрідність і неперехідність цінності окремих періодів дитинства, унікальних можливостей, створюваних ними для формування відповідних психологічних процесів та якостей.

Позиції В.Дільтея підтримав і розвинув далі у духовно-науковій психології Е.Шпрангер. Цінності – це незалежні від суб'єкта об'єктивні утворення, які протистоять йому і здійснюють вплив. Е.Шпрангер у своїй класифікації виділив шість типів об'єктивних цінностей: теоретичні, економічні, естетичні, соціальні, політичні та релігійні, відповідно до яких людей також можна віднести до певного типу.

Найбільш виразно питання цінностей було розкрито в гуманістичній психології, представники якої (Г.Олпорт, А.Маслоу, К.Роджерс та ін.) розглядали особистість, як унікальну цілісну систему, здатну до самоактуалізації. Центральним постулатом теорії Г.Олпорта є положення про відкритість та саморозвиток особистості. Кожна людина неповторна та індивідуальна, так як є носієм своєрідного набору якостей та потреб (за Олпортом “trite”-риса). Ці риси він поділяв на основні (врожені) та інструментальні, які формуються в процесі життя і оформлюють поведінку особистості. З часом ці риси набувають автономності, яка є найважливішою характеристикою особистості і дає можливість бути відкритим для суспільства, зберегти свою індивідуальність. Г.Олпорт вважав, що виток для більшості цінностей особистості є мораль суспільства. За словами Олпорта “цінність – це певний особистісний смисл. Дитина усвідомлює цінність кожен раз, коли смисл для неї є принципово важливим” [9].

А.Маслоу обґрунтував уявлення про неутилітарні “цінності Буття”, “пікові переживання”, “самоактуалізацію”, які стають фундаментом гуманістичної психології, а згодом запровадив ідею метапотреб, надособистісних цінностей, як відкритого духовного горизонту людини, до якого вона завжди прагне [17].

Центральним поняттям концепції А.Маслоу є “самоактуалізація”, яку він поставив на вершині запропонованої їм ієрархії потреб людини. Самоактуалізація пов'язана з умінням зрозуміти себе, свій внутрішній світ навчитися “самоналагоджуватися” відповідно до цього світу і як наслідок, будувати свою поведінку. Це тривалий процес, в якому змінюється ставлення людини до себе і до світу, що стимулює особистісний ріст.

Як і для інших представників гуманістичної психології, ідея цінності і унікальності кожної особистості є центральною для К.Роджерса. Він вважав, що досвід, який виникає у людини в процесі життя (у К.Роджерса “феноменальне поле”) є унікальним та індивідуальним [17].

На нашу думку, неабияким поштовхом до повернення інтересу до питання цінностей була праця В.П. Тугаринова (1960 р.) “Про цінності життя та культури”. В.П. Тугаринов показав актуальність ціннісної проблематики в політиці, етиці й естетиці, виділив дійсні, реальні, уявні, бажані й ідеальні цінності. Він підкреслював, що всі цінності виводяться з реальних умов, а їх осмислення є результатом роботи свідомості, встановив зв'язок цінностей з потребами, інтересами, ідеалами та цілями, головною цінністю людини, яка дає початок будь-якій аксіологічній системі, є її життя і здоров'я. В основу класифікації цінностей В.П.Тугаринов поклав основні сфери громадського життя: матеріальну (виробничо-економічну), соціально-політичну, духовну і побутову [12]. Щоб зробити акцент на психологічному характері цінностей він використовує поняття “ціннісної орієнтації”, яким визначає направленість особистості на певні цінності. Праці В.П.Тугаринова, О.Г.Дробницького та інших стали підґрунтям для формування категоріального апарату теорії цінностей. У той час під цінностями розумілися не лише усталені норми, моральні та естетичні ідеали, а будь-які феномени свідомості, що мають певну значимість для суб'єкта або суспільства в цілому.

У вітчизняній психології ціннісна проблематика загалом розглядається у різних аспектах вивчення властивостей та розвитку особистості. Наукову базу психолого-педагогічного аспекту теорії цінностей створено Б.Г.Ананьєвим, Г.О.Баллом, О.М.Леонтєвим, В.Н.Мясіщевим, С.Л.Рубінштейном, Д.М.Узнадзе тощо.

Слід зазначити, що гуманістичне спрямування більшості представників вітчизняної психології обумовило і тенденції до вивчення ціннісної проблематики, яка розглядається, загалом, в рамках розвитку психології особистості. У вітчизняній психологічній

літературі більше уваги приділяється “динамічній”, “векторній” стороні цінностей. Так, Б.Ф.Ломов зазначав, що не дивлячись на розмаїття трактовок поняття “особистість”, в усіх вітчизняних підходах, виділяється направленість, як ведуча характеристика. Під направленістю Б.Ф.Ломов розумів “ставлення того, що особистість отримує і бере від суспільства (мається на увазі матеріальні і духовні цінності), до того, що вона йому дає, вносить в його розвиток” [7].

Так С.Л.Рубінштейн зазначав, що направленість особистості, її установки, що породжують в однорідних ситуаціях певні вчинки, згодом переходять у характер, закріплюючись у ньому в вигляді властивостей. Одним із завдань психології С.Л.Рубінштейн вважав “подолання відчуження цінностей від людини” [1]. Цінності вважаються похідними від співвідношення світу і людини.

Вивча- підіймав питання цілісності духовного обличчя особистості, а направленість він розглядав як одну з підструктур, що являє собою систему потреб, інтересів та ідеалів, поряд із структурами темпераменту і здібностей [5].

На думку В.Н.Мясіщева, направленість “виражає домінуюче відношення, або його інтеграл”. Розвиваючи думку О.Ф.Лазурського, В.Н.Мясіщев побудував свою концепцію особистості, де центральним елементом є поняття відношення. Відношення особистості – це активна, свідомо, інтегральна, вибіркова, яка заснована на досвіді особистості з різними сторонами дійсності [8]. В процесі становлення, особистість вступає в різного роду соціальні відносини, внаслідок чого формуються різні сторони структури відношення: “емоційна”, “конативна” (поведінкова) і “оціночна” (когнітивна), яка власне проявляється у прийнятих моральних цінностях, вироблених переконаннях, ідеалах.

Про вплив соціального середовища на становлення і розвиток особистості наголошував Б.Г.Ананьев. У своїй праці “Людина як предмет пізнання” значної уваги він приділив питанню соціальної ситуації розвитку особистості та її статусу. Він зазначив, що формування і розвиток особистості визначається сукупністю умов соціального існування в дану історичну епоху. Для того щоб зрозуміти внутрішні умови становлення особистості як субєкта суспільного розвитку, необхідно охарактеризувати основні сили, що впливають на формування особистості, тобто визначити людину як обєкт суспільного розвитку. Б.Г.Ананьев розробляв поняття “внутрішній світ” людини, який поряд з відображенням є складовою свідомості. Лю-

дина розвивається у взаємодії із світом протягом усього життєвого шляху в динаміці екстеріоризації та інтеріоризації [2].

Домінуючий вплив соціального на розвиток особистості визначив і К.К.Платонов у своїй динамічній структурі особистості [4]. В дану структуру він включив чотири основні сторони особистості, які знаходяться у тісній взаємодії, але все ж таки соціально обумовлені особливості, такі як направленість, моральні якості та особистий досвід, що включає знання, уміння і навички, К.К.Платонов визначав як ведучі характеристики у процесі становлення та розвитку особистості.

За О.М.Леонтьєвим, розвиток особистості являє собою процес взаємодії певної кількості діяльностей, які вступають між собою в ієрархічні відносини (використовуються поняття “потреби”, “мотив”, “емоції”, “значення” і “смысл”). Таким чином, процес становлення особистості є процесом “становлення зв’язної системи особистісних смислів” [6].

Цікавий і оригінальний підхід розробив Д.Н.Узнадзе, автор теорії установки. Проводячи дослідження різного роду ілюзій, він прийшов до висновку, що вирішальна роль у їх виникненні належить установці – “цілісному стану суб’єкта” [13]. Отже, настановлення виражає готовність людини до активності, визначає його направленість та вибірковість поведінки. Настановлення, як динамічний стан. Включає в себе як момент мотивації, так і момент направленості.

Базуючись на теорії установки В.О.Ядов створив соціально-психологічну концепцію, в основу якої покладені диспозиційні механізми регуляції соціальної поведінки особистості, які утворюють своєрідну ієрархію диспозицій. Найвищий її рівень утворює система ціннісних орієнтацій на цілі життєдіяльності і засоби їх досягнення. Вона формується на основі вищих соціальних потреб особистості й у відповідності з образом життя, в якому можуть бути реалізовані соціальні і індивідуальні цінності особистості. Від цього рівня залежить саморегуляція поведінки [15].

Таким чином, ми зясували, що питання ціннісно-смыслової сфери розглядалося тривалий час різними науками у різні часи, але й дотепер дана проблема залишається до кінця невирішеною. Ціннісно-смыслову сферу представники вітчизняної психології, в рамках гуманістичного напрямку, розглядається як невід’ємна складова особистості в процесі суспільних відносин або ж взаємодії її з навколишнім світом. Під терміном “цінність”, найчастіше науковці розуміють “направленість”, “смысл”, “значення”, “мотив”, “потреба” “настановлення”, або ж отожднюють його з більш широкими

поняттями “ціннісні орієнтації”, “система цінностей”. Прийняті в літературі різні визначення, зазначає Г.П.Выжлецов [3], як важливої або належної, норми або ідеалу, як предмету всякого інтересу, переваги або оцінки, насправді не суперечать одне одному, оскільки входять на різних рівнях в цілісну структуру цінності і виявляються відповідно залежно від ситуації. Отже, досі немає однозначності думок щодо визначення

ціннісної проблематики, її постійного місця у системі наукового знання і дане питання потребує подальшого розвитку і конкретизації.

У подальшому нами планується вивчити і проаналізувати сучасний стан досліджень ціннісно-сислової сфери особистості, розглянути і систематизувати існуючі моделі цінностей та запропонувати пробну модель структури ціннісної сфери особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абульханова-Славская К.О., Брушлинский А.В.* Философско-психологическая концепция С.Л. Рубинштейна: К 100-летию со дня рождения / К.О.Абульханова-Славская, А.В. Брушлинский. – М.: Наука, 1989. – 248 с.
2. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания / Б.Г.Ананьев. – Л.: ЛГУ, 1969. – 184 с.
3. *Выжлецов Г. П.* Аксиология: становление и основные этапы развития / Г.П.Выжлецов // Социально-политический журнал. – 1996. – № 1. – С. 86-99.
4. *Ждан А.Н.* История психологии: от античности к современности: [уч-к для студ. психол. ф-тов] / А.Н.Ждан. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 512с.
5. *Ковалев А.Г.* Психология личности / А.Г.Ковалев. – Л.:ЛГУ, 1963. – 169 с.
6. *Леонтьев А. Н.* Деятельность, сознание, личность А.Н.Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
7. *Ломов Б.Ф.* Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф.Ломов. – М.: Наука, 1984. – 446 с.
8. *Мясищев В. Н.* Понятие личности в аспектах нормы и патологии / В.Н.Мясищев // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 34-39.
9. *Олпорт Г.* Личность в психологии: [пер. с англ.] / Г.Олпорт. – М.: КСП+, СПб.: Ювента, 1998. – 345 с
10. *Психологія:* [навч. посіб. / О.В.Винославська, О.А.Бреусенко-Кузнецов, В.Л.Злишков та ін.; за наук. ред. О.В.Винославської]. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 352с.
11. *Рассел Б.* История западной философии: в 2 т. / Б.Рассел. – М.: Миф, 1993. – Т. 2. – 445 с.
12. *Тугаринов В. П.* Теория ценностей в марксизме / В.П.Тугаринов.. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 124 с.
13. *Узнадзе Д. Н.* Настановлення у человека. Проблема объективации / Д.Н.Узнадзе // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 87-91.
14. *Філософський словник* [за ред. В.І.Шинкарука]. – К.: Академія наук УРСР, 1973. – 583 с.
15. *Ядов В. А.* Социальная идентификация в кризисном обществе / В.А.Ядов // Социологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 35-52.
16. *Яницкий М.С.* Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С.Яницкий. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2000. – 204 с.
17. *Ярошевский М.Г.* История психологии от античности до середины 20 века / М.Г.Ярошевский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.psylib.org.ua.

Стаття надійшла до редакції 15.03.2010 р.